

توسعه بازارهای مالی غیر متشکل
(بررسی تحولات صندوق‌های قرض الحسنه
استان اصفهان)

کمیل طیبی *

امیر هرتمنی **

* استادیار دانشگاه اصفهان

** عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

تقاضا برای اعتبارات خرد و وام‌های مختلف که به نحو وسیعی در جامعه ایرانی وجود داشته همواره با پاسخ مناسب از سوی بازار رسمی و به‌ویژه سیستم بانکی کشور مواجه نگردیده است. در نتیجه رواج بازار غیررسمی و یا غیر متشکل مالی با شرایط نامتعادل و برخورداری از نرخ‌های بهره بالا، به آفت بزرگی برای اقتصاد کشور مبدل شده است. از سوی دیگر در سال‌های اخیر صندوق‌های قرض‌الحسنه که پیشینه دیرینه‌ای در سیستم اقتصادی کشور دارند با روش‌ها و رهیافت‌های جدیدی به صورت غیر متشکل وارد عرصه فعالیت‌های مالی شده و در اندک زمانی با استقبال وسیع مردم در نقاط مختلف کشور و به ویژه استان اصفهان مواجه گردیده است. این نهادها اخیراً به دلایل مختلف دچار فروپاشی شده و در تنگنای بحران مالی گرفتار شدند.

بر این اساس، مقاله حاضر به بررسی تجربه ظهور و سقوط شکل نوین صندوق‌هایی قرض‌الحسنه در طی سه سال اخیر در بازار غیر متشکل مالی کشور و به‌خصوص استان اصفهان می‌پردازد. در این مقاله زمینه‌های نظری و دلایل تجربی گسترش و عوامل سقوط این صندوق‌ها به‌اجمال مورد بررسی قرار گرفته‌اند. پشتوانه تئوری مقاله مطالعات نظری درخصوص تشکیل صندوق‌هایی تأمین اعتبارات خرد است. مطالعه‌ای میدانی نیز در استان اصفهان پس از سقوط بزرگ‌ترین صندوق‌های قرض‌الحسنه در سه ماهه پایانی سال ۱۳۸۲ است. این مقاله در بررسی تجربی به آزمون میزان اعتماد سپرده‌گذاران این مؤسسات در قبل و بعد از بحران می‌پردازد. همچنین میزان آشنایی سپرده‌گذاران را نسبت به هزینه‌های فرصتی موجود در این نوع بازارها بررسی می‌کند. نتیجه کلی مقاله ارائه راهکارهایی در مورد استفاده از آثار مثبت فعالیت‌های این مؤسسات و کنترل تبعات منفی ناشی از عملکرد آن‌ها است.

واژه‌های کلیدی: بازار غیر متشکل مالی، صندوق‌های قرض‌الحسنه، اعتبارات خرد پس‌اندازهای

چرخشی، بازار پولی رسمی.

۱- مقدمه

تقاضا برای اعتبارات خرد از سوی طیف وسیعی از اقشار جامعه ایران همراه با پاسخی شایسته از سوی بازارهای رسمی و متشکل مالی (نظام بانکی و مؤسسات پولی رسمی) مواجه نگردیده است. در نتیجه رواج بازار غیر رسمی با شرایطی ظالمانه (نرخهای بهره بالا و ...) به آفت بزرگی برای اقتصاد کشور مبدل شده است.

از سوی دیگر، در سالهای اخیر گونه‌ای از نهادهای مالی با عنوان صندوق‌های قرض‌الحسنه که شکل سنتی آن از سابقه‌ای بسیار طولانی برخوردار بود، به شیوه‌ای جدید ظهور پیدا کرد که در اندک زمانی با اقبال وسیع مردم در برخی استان‌های کشور و از جمله استان اصفهان مواجه گردیده. اما این اقبال دیری نپایید و عواملی چند، به فروپاشی سریع و زیان‌بار این صندوق‌ها انجامید. مقاله حاضر به بررسی نظری موضوع و نیز تحلیل نتایج حاصل از یک مطالعه میدانی درخصوص مهم‌ترین صندوق‌هایی قرض‌الحسنه استان اصفهان و نوسانات ایجاد شده در عملکرد آن‌ها می‌پردازد. ظهور و فروپاشی این صندوق‌ها که می‌توان آن‌ها را به‌عنوان نهادهایی از بازار مالی غیر متشکل دانست، اگرچه به تجربه‌ای ناخوشایند برای سیستم مالی کشور بدل گردیده است، لیکن در بردارنده آموزه‌هایی است که نباید از اهمیت آن‌ها به‌سادگی چشم‌پوشی نمود؛ زیرا اصل موضوع یعنی تقاضا برای اعتبارات خرد و عدم تکاپوی نظام رسمی مالی در تأمین آن هم‌چنان پا برجاست و در کنار آن بازار غیر رسمی مالی اینک تثبیت شده‌تر از قبل به حیات خود ادامه می‌دهد.

به هر تقدیر چالش بین این نیاز و عدم تأمین آن از دغدغه‌های نظام‌های پولی در سراسر جهان در حال توسعه بوده است و در هر کجا پاسخی منطبق با شرایط خویش جسته است؛ پاسخی که نظام پولی ما نیز باید نسخه‌ای مطابق با شرایط اقتصاد و اجتماع ایران برای آن جستجو کند.

این مقاله در ادامه به دلایل شکل‌گیری بازارهای مالی غیرمتشکل می‌پردازد و سپس در تجربه بازارهای مالی غیرمتشکل در ایران مورد بررسی قرار می‌دهد. به روش کار این مطالعه

اشاره می‌شود که مبتنی بر بررسی سؤال‌های فرضیه‌های تحقیق از طریق جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه‌ای و تجزیه و تحلیل آماری است و نتایج کسب شده ناشی از آزمون‌های آماری را تجزیه و تحلیل می‌شوند.

۲- دلایل شکل‌گیری بازارهای مالی غیر متشکل

بازارهای مالی کشورهای درحال توسعه با مسائل عدیده‌ای روبرو هستند که از ضعف مدیریت در عملیات مالی نهادهای مالی شروع می‌شود و با نوسان در دارایی‌ها و عدم کفایت سرمایه ادامه می‌یابد. عموماً عملیات نهادهای مالی در بازار پول و سرمایه، بدنه اصلی یک سیستم مالی را تشکیل می‌دهند. هنگامی یک سیستم مالی دارای عملکردی صحیح و بهینه باشد و اجزا آن از سلامت نسبی نیز برخوردار باشند، این سیستم قادر به ارائه خدمات اساسی مثل عرضه اعتبارات مکانیسم صحیح پرداخت و جذب مطلوب منابع مالی خواهد بود.

اگر انحراف و فساد در نهادهای مالی پیدا شود، ریسک‌پذیری یا مخاطره نهادها افزایش می‌یابد که به دنبال آن احتمال وجود بحران‌های مالی نیز افزایش می‌یابد. بنابراین، عملکرد صحیح نهادهای متشکل را می‌توان از طریق معیارهای شناخته‌شده‌ای مثل کفایت سرمایه، کیفیت دارایی‌ها، توانایی مدیریت، نبود نوسان در درآمدها و نقدینگی این نهادها مورد سنجش قرار داد^۱.

معمولاً نارسایی در هریک از موارد فوق به منزله عدم کفایت سرمایه در یک سیستم مالی و نوسان در کیفیت دارایی‌ها و درآمدهای مؤسسات مالی است که خود زمینه‌ساز انحراف در یک سیستم مالی و کاهش کارایی بازار مالی رسمی و بانک‌ها است. در کشورهای در حال توسعه بازارهای مالی هم‌مانند سایر بازارها تحت تأثیر کنترل‌های دولتی قرار می‌گیرند؛ در نتیجه، ابتکار عمل و نوآوری نهادهای مالی رسمی کمتر مشاهده می‌شود. عدم وجود خلاقیت در این نهادهای مالی و بازار وابسته سبب می‌شود که نه تنها این نوع مؤسسات مطابق با زمان قادر به پاسخ‌گویی

^۱ طیبی و گوگردچیان، ۱۳۸۲.

به نیازهای مالی نباشند، بلکه به عنوان عامل بازدارنده‌ای در ایجاد سرعت جریان‌های مالی در بازار پول و سرمایه معرفی شوند.

بر این اساس، انواع مختلف بازارهای آزاد وام و اعتبار شکل گرفته و تنها در جاهایی فعال می‌شوند که بازار مالی رسمی تحت کنترل باشد. تورم بالا، رقابت اندک و هزینه‌های فزاینده سیستم بانکی و نهادهای مالی در کشورهای در حال توسعه موجب افزایش هزینه مؤسسات مالی شده است. اگر تورم انتظاری نباشد، سود را برای سیستم بانکی به همراه خواهد داشت که از یک طرف کاهش ارزش و انتقال سپرده‌ها و از طرف دیگر وام‌های با نرخ بهره بالا، درآمد بانک‌ها را افزایش داده و ناکارایی سیستم بانکی را پنهان می‌نماید. به علاوه در کشورهای در حال توسعه میزان ذخیره قانونی برای بانک‌ها به دلیل الزامات قانونی بالا بوده و وام‌های سوخت‌شده عموماً به سبب اعمال سیاست‌های تخصیص اعتبار افزایش می‌یابد که خود مشکلات عدیده‌ای را برای سیستم مالی به ویژه بانک‌ها به همراه دارد. از طرف دیگر مسائل نهادهای مالی رسمی و متشکل این کشورها، عدم آموزش صحیح جهت مدیریت ریسک، تصمیم‌گیری در مورد اعتبارات و تصمیم‌گیری غیرمتمرکز است.

مجموعه عوامل اشاره شده در بالا می‌تواند به ایجاد مؤسسات مالی غیر متشکل منتهی شود. این نهادها به دلیل مسائل گفته شده و جهت پاسخ‌گویی به نیازهای افراد و تأمین منابع مالی آن‌ها به ویژه در شرایط خاص به وجود می‌آیند. هر نهاد مالی اعم از رسمی و غیر رسمی با مسائل مخاطره‌آمیزی روبرو است؛ از جمله وجود ریسک‌های مختلف (از قبیل ریسک اعتبار، ریسک نقدینگی، ریسک تهیه پول، ریسک پرداخت یا تسویه حساب، ریسک نرخ بهره، ریسک بازار یا قیمت، ریسک ارز، ریسک وام یا بدهی‌ها، ریسک سیاسی و ریسک عملیاتی) که می‌توانند نهادهای مالی رسمی و غیر رسمی را با عدم کارایی یا ورشکستگی مواجه کنند. عمده‌ترین ریسک در مؤسسات مالی غیر متشکل ریسک اعتباری (عدم پرداخت وام) و یا ریسک نقدینگی است که در ادامه منجر به کندشدن عملیات مالی و حتی ظهور ورشکستگی مؤسسات می‌شود. البته ریسک‌های اشاره شده در ارتباط با سیاست وام‌دهی است، که با راه‌حل‌های مختلفی از قبیل

قیمت‌گذاری صحیح وام، محدود کردن اعتبار و وثیقه و تنوع‌بخشیدن در دادن وام، می‌توان مقدار ریسک مؤسسات مالی را تا حدودی کاهش دهد.^۱

ابعاد بازارهای آزاد مالی در کشورهای مختلف متفاوت است؛ به‌عنوان نمونه، در کشور کره سال ۱۹۶۴ حدود ۷۰ درصد از وام‌ها از طریق بازار آزاد وام تهیه می‌شد که با اجرای سیاست آزادسازی بازار مالی این رقم به ۳۰ درصد در سال ۱۹۷۲ رسید. در آرژانتین نیز در سال‌های اخیر حدود ۷۰ تا ۸۰ درصد از وام‌ها از طریق بازارهای مالی آزاد تأمین می‌شدند.^۲

نکته اصلی در سیستم‌های مالی کشورهای در حال توسعه ضعف مدیریت به‌صورت عمومی، دنباله‌روی بدون تجربه از سایر کشورها و مدیریت نادرست بر دارایی‌ها هم از جهت تنوع و هم از حیث درآمدزایی آن‌ها است. اما نقش بازارهای مالی غیر متشکل در کشورهایی که سیاست کنترل بازارهای مالی را اجرا می‌کند، بسیار با اهمیت است. این بازارها با توجه به نیاز عمومی به‌وجود آمده است؛ زیرا در بخش‌های رسمی ممکن است تقاضای اعتبار افراد بدون پاسخ بماند و یا شرایط به‌گونه‌ای ایجاد شود که افراد جهت اخذ وام و اعتبار در یک سطح معقول و عادلانه قرار نگیرند. پدیده مثبتی که در این گونه کشورها در سال‌های اخیر مشاهده شده است، تشکیل "بنیادهای اعتباری و پس‌اندازهای چرخشی" (ROSCAS)^۳ است، که غالباً بر اساس یک نوع مشارکت مالی بین افراد جامعه شکل می‌گیرند. در این مؤسسات معیارهای اجتماعی به اندازه کافی برای توزیع مجدد و استحکام جریان‌های مالی وجود دارد.^۴ این بنیادها پس‌انداز افراد ثروتمند را در جهت حمایت از افراد فقیر به کار گرفته‌اند، به‌صورتی که هدف از تشکیل این نهادها پاسخ‌گویی به فشارهای اجتماعی ناشی از ضعف مالی افراد فقیر است.

از نقطه نظر این نهادها مشارکت در ROSCAS به‌عنوان یک نهاد غیر متشکل می‌تواند منجر به کاهش نوسانات آتی درآمدی و پس‌انداز شود که تحت تأثیر فشار اجتماعی قرار دارد.

^۱ هفرنان، ۱۳۸۲.

^۲ Platteau, 2000.

^۳ saving and credit associations rotating (ROSCAS)

^۴ Ambec and Treich, 2003.

پلاتو^۱، چنین ادعا می‌کند که "نهاد غیر مالی غیر متشکل به‌خصوص زمینه‌ساز حمایت اجتماعی برای پس‌اندازهای مردم علیه هر نوع فشار اجتماعی است". ایک و تریش (۲۰۰۳) دو توجیه دیگر برای وجود طبقه نهادهایی ارائه کرده‌اند. اول این‌که، این نهادها می‌توانند تا حدودی جایگزینی برای مؤسسات بیمه‌ای باشند؛ به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه که در آن بازارهای بیمه وجود ندارد و یا اگر هم وجود دارد به‌خوبی عمل نمی‌کنند. دوم این‌که این نهادها تسهیلات خرید کالاهای با دوام را فراهم می‌سازند، مثلاً به افراد اجازه می‌دهند کالاهای موردنظر را خریداری کنند، که از طریق انباشت پس‌اندازهای خصوصی و به‌صورت مشارکتی امکان‌پذیر می‌باشد. این نهادها همچنین قادر به جذب سپرده‌های اندک خانوارها در قالب منابع کنز شده هستند و فرصت‌های را برای یک وضعیت مناسب‌تر سپرده‌گذاری در این نهادها، به‌جای نگهداری منابع نزد خانوار، فراهم می‌نماید.

یک نوع دیگر از بازارهای مالی غیر متشکل "واحدهای بانکداری جهت داده شده ضد فقر" هستند که اغلب با انگیزه‌های تجاری، خدمات مالی خود را در جهت اقشار ثروتمند جامعه و حفظ پس‌اندازهای آنان که توان بازپرداخت بالایی دارند، هدف‌گیری کرده‌اند. لذا در این میان سهم اندکی از خدمات مالی نصیب افراد فقیر و کم درآمد می‌شود که عموماً شامل نیروی کار بدون سرمایه و کشاورزان کم درآمد هستند که دسترسی کمتری به خدمات مالی ارائه‌شده از طرف مؤسسات مالی رسمی (بانک‌های تجاری) خصوصاً اعتبار دارند.^۲

برآوردها نشان می‌دهند که تنها ۲۵ درصد خدمات مالی بانک‌ها، به‌طور گسترده، در اختیار عموم مردم قرار می‌گیرد. به‌علاوه، برابر تنها ۲ درصد از کارآفرینان کوچک (با توان‌های مالی اندک) توسط بانک‌ها سرویس داده می‌شوند. به‌منظور غلبه بر چنین مشکلاتی، ره‌یافت جدیدی در دهه‌های اخیر برای فراهم‌سازی ارائه خدمات مالی مناسب به مشتریان فقیرتر، ظاهر شده است که تحت عنوان "بنیاد مالی کوچک"^۳ شناخته می‌شود.

^۱ Platceau, 2000.

^۲ Marr, 1999.

^۳ micro financial institutions

این نهادها امکان دسترسی به خدمات مالی را برای اشخاص کم‌درآمد که تمایل به توسعه فعالیت‌های ایجاد درآمد دارند را فراهم می‌نمایند. از آنجایی که این نوع نهادها در راستای حمایت از افراد کم درآمد قرار دارند، فعالیت‌های اقتصادی کارآفرینان خرد و مشتریان فقیر را در راستای استفاده از فرصت‌های بانک و بانکداری توسعه می‌بخشند، به‌گونه‌ای که قادر به بازپرداخت اصل و سود متعلقه وام‌ها در موقع مقرر باشند. مشخصات این نوع نهادها به‌طور اعم عبارتند از:

- وام‌ها و سپرده‌های کم مبلغ
- اعتبارات کوتاه مدت
- برنامه زمان‌بندی شده پرداخت‌ها بر اساس مدت سپرده‌ها
- نرخ بهره بالاتر از سیستم بانکی و کمتر از بازار وام جهت تثبیت و پایداری فعالیت این نهادها در طول زمان
- دسترسی سریع به خدمات مالی صرفه‌جویی در وقت و هزینه
- ارائه فرم درخواست وام در یک شکل ساده و کاهش بوروکراسی
- تسریع در فرایند پرداخت وام
- اعطای تسهیلات تشویقی در قالب وام‌های مجدد برای وام‌گیرندگانی که به‌موقع وام خود را پرداخت کرده‌اند.
- تخفیف هزینه وام جهت وام‌گیرندگان متعهد و وقت شناس
- آسان‌سازی در امور وثیقه‌گذاری

همان‌گونه که مطرح شد، بازارهای مالی غیر متشکل امری اجتناب ناپذیر در شرایط بازارهای مالی کشورهای در حال توسعه هستند. فرضیه وجود و اعتبار این نوع نهادهای مالی غیر متشکل توسط عقاید فرهنگی و مذهبی، به‌ویژه در جوامع سنتی نیز توجیه می‌گردند. این بازارها دارای انواع مختلف بوده و اثرات مثبتی از جهت اقتصادی و هم از جهت فرهنگی دارند. به‌عبارت روشن‌تر، بازارهای مالی غیر متشکل همواره در بین جوامع فقیر و به‌ویژه در مناطق روستایی

وجود داشته‌اند، به طوری که غالباً اقشار کم‌درآمد را پاسخ می‌داده‌اند. عمدتاً تعهد مالی این اقشار مشترک و بر اساس وثیقه اجتماعی بوده که قادر به بازپرداخت وام‌های خود هستند. به این ترتیب، این نوع نهادها قادر به فراهم ساختن یک مکانیسم کلیدی برای توسعه خدمات مالی برای گروه‌های فقیرتر هستند.

۳- تجربه بازارهای مالی غیرمتشکل در ایران

پس از پیروزی انقلاب در سال ۱۳۵۷ و تغییرات کلی سیاسی در کشور، سیستم بانکی نیز دچار تحولات عظیمی شده و از بانکداری ربوی به سمت بانکداری اسلامی حرکت نموده است. این امر با ملی‌شدن بانک‌ها شروع شد و تا سال‌های اخیر بانک‌ها به عنوان تنها نهادهای مالی رسمی کشور، بانک‌ها بوده‌اند.

در سال‌های اخیر نهادهای مالی رسمی از قبیل مؤسسات مالی و اعتباری و بانک‌های خصوصی به جرگه بازار مالی کشور وارد شدند. در کنار این نهادهای رسمی، مؤسسات مالی غیررسمی نیز به وجود آمده‌اند که یکی از آن‌ها صندوق‌های قرض‌الحسنه است. این مؤسسات دارای تاریخچه طولانی بوده و قدمت آن‌ها به سال‌های بسیار دور باز می‌گردد. هدف این مؤسسات کمک به اشخاص کم‌درآمد و رفع نیازهای ضروری افراد مستمند در قالب راه‌های اعطای وام‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت و خرد و خرد مبلغ بود. در طول سال‌های اخیر، مؤسسات قرض‌الحسنه در شکل و فرم جدیدی پای به عرصه وجود گذاشتند که شبیه به ROSCAs و مؤسسات مالی خرد^۱ عمل کرده و قصد تغییرات ساختاری را در قرض‌الحسنه سنتی داشته‌اند. حرکت از روند سنتی به سوی روند جدید در قرض‌الحسنه‌ها خالی از اشکال نبوده است. همان‌طور که اشاره شد، پیروی بدون تجربه از سایر مؤسسات سبب بروز مشکلاتی در این نهادها شده است. اشکالات اساسی این مؤسسات را می‌توان در ضعف مدیریت عمومی، عدم آشنایی با

^۱ micro-finance

اصول مؤسسات مالی، عدم مدیریت ریسک، عدم کفایت سرمایه و رقابت ناسالم و وجود مخاطرات یا کژمنشی در بین این مؤسسات دانست.

در چارچوب مؤسسات مالی از قبیل بانک‌ها، حداقل چهارگروه ذی‌نفع هستند که عبارتند از: سپرده‌گذاران، وام‌گیرندگان، سهام‌داران و دولت. این چهار گروه دارای منافع متعارض بوده که تعارض این منافع سبب ثبات سیستم بانکی می‌شود. در واقع حفظ منافع متعادل هر گروه سیستم را به یک ثبات نسبی هدایت می‌کند. چنین سیستمی ریسک‌گریز بوده و عملکرد مدیریت ریسک آن سنجیده و دارای ساز و کارهای مشخص است.

۳-۱- ظهور و سقوط صندوق‌های قرض‌الحسنه در استان اصفهان

رشد نوین صندوق‌های قرض‌الحسنه با تاسیس قرض‌الحسنه آل طه در قبل از سال ۸۰ در اصفهان شروع شد. از آنجایی که این صندوق پیشگام در ارائه طرح‌ها و برنامه‌ریزی‌های جدید در قرض‌الحسنه‌ها بود، منابع بسیاری به سوی این صندوق سرازیر گشت. وجود منابع و ماندگاری آن‌ها برای ۶ ماه که حداقل مدت سپرده‌گذاری در این صندوق بود مدیران این قرض‌الحسنه را برآن داشت تا در فعالیت‌های اقتصادی شرکت نمایند. این صندوق عموماً در بخش مسکن و خرید زمین به فعالیت پرداخته و از این راه سود سرشاری را به‌دست آورد که محل تأمین مالی جهت پرداخت وام بود. این عمل صندوق تا حدودی به تورم در بخش مسکن استان در سال‌های ۸۱-۸۰ دامن زد.

موفقیت کوتاه‌مدت موسسه آل طه در جذب سپرده‌ها، سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اقتصادی و کسب سود سرشار سبب شد تا صندوق‌های دیگر نیز راه این صندوق را در پیش گیرند. از آن جمله صندوق قرض‌الحسنه محمد رسول الله جی بود که در سال ۸۰ تأسیس شد و سعی در رقابت برای جذب سپرده با صندوق آل طه نمود. این صندوق طرح‌های جذب سپرده را به‌صورت جسورانه‌تری را نسبت به آل طه ارائه و منابع مالی مازاد خود را صرف خرید اوراق مشارکت نمود. از آنجایی که طرح‌های صندوق محمد رسول الله کوتاه مدت‌تر بود، چندان وارد فعالیت‌های تجاری نگردید و کماکان صندوق آل طه در بخش مسکن و زمین فعالیت می‌کرد.

به موازات این دو، صندوق‌های قرض‌الحسنه دیگری هم در سراسر استان اصفهان تاسیس شد و همانند دو صندوق اشاره شده جهت رقابت به اعلام طرح‌های جذب سپرده پرداختند.

رکود بخش مسکن در سال‌های ۸۲ به بعد سبب شد دارایی‌های صندوق آل‌طه که عمدتاً به صورت ساختمان و زمین می‌باشد از نقدینگی لازم برخوردار نباشد. بنابراین صندوق آل‌طه با مشکل کمبود نقدینگی مواجه شد، به علاوه رقابت صندوق محمد رسول‌الله که در نزدیکی این صندوق تاسیس شده بود نیز مزید بر علت شد و در اواسط سال ۱۳۸۲ این صندوق با کمبود شدید نقدینگی نیز مواجه گردید. در ابتدا صندوق قرض‌الحسنه آل‌طه برای حل مشکل نقدینگی خود از صندوق محمد رسول‌الله وام گرفت، اما موفق به مهار بحران نشده و عملاً قادر به باز پرداخت سپرده‌ها نبود. سپس این بحران اثر روانی خود را بر جامعه گذاشته و ترس از سوخت شدن سپرده‌ها افراد را مجبور به باز پس گرفتن سپرده‌ها از سایر صندوق‌ها نمود. به این ترتیب صندوق مجاور آل‌طه (محمد رسول‌الله) بیشتر در خطر قرار گرفت؛ به طوری که سیل افراد برای بازپس گرفتن سپرده‌ها شروع شد. صندوق محمد رسول‌الله در ابتدا خروج نقدینگی را تحمل نمود، اما با افزایش درخواست پول با بحران روبرو شد.

در واقع علت وجود بحران در صندوق آل‌طه رقابت ناسالم صندوق محمد رسول‌الله بود، اما در گام بعدی این بحران به سایر صندوق‌ها نیز کشیده شد. از عوامل مهم ورشکستگی صندوق‌های قرض‌الحسنه چگونگی پرداخت وام پلکانی (یا جدولی) توسط این صندوق‌ها بود. همچنین، توسط مدیریت این صندوق‌ها نیز از منابع صندوق‌ها سوء استفاده شد. به عنوان مثال می‌توان به مواردی چون پرداخت وام بدون سپرده‌گذاری و اشکالات موجود در مورد خرید اموال توسط آن‌ها اشاره کرد. به طوری که اکثر خریده‌ها با نام اشخاص حقیقی به جای نام صندوق انجام پذیرفت که از دیگر عوامل بحران‌زا به شمار می‌رود.

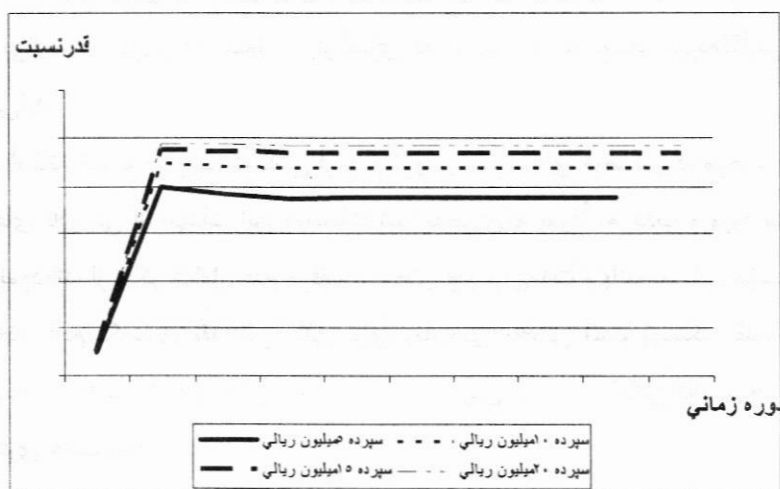
هشدارها و عدم ارائه راهکارهای مناسب توسط بانک مرکزی نیز در برخی موارد مزید بر علت بود؛ چراکه به تدریج موجب سلب اعتماد از این موسسات گردید. در مجموع می‌توان گفت که چارچوب عملیاتی موسسات قرض‌الحسنه اشتباه بوده و دیر یا زود آن‌ها با بحران و

ورشکستگی روبرو می‌شدند. اما رقابت ناسالم و هشدارهای بانک مرکزی زمان وقوع این بحران را به پیش انداخت.

با این حال، متأسفانه به دلایل ذکر شده و عدم آشنایی مؤسسات قرض‌الحسنه با اصول عملیاتی مؤسسات مالی، ریسک‌داری‌ها افزایش یافت و در نهایت موجب ورشکستگی آن‌ها شد. در این شرایط، پس از ایجاد موجی از شکل‌گیری مؤسسات قرض‌الحسنه به روش جدید در استان اصفهان که بیشتر جنبه تقلیدی با رقابت ناسالم بین آن‌ها و به دور از مطالعات کارشناسی داشت، موجب ظهور بحران‌های مالی جدی در استان گردید. علاوه بر این، اشتباه تعداد معدودی از این مؤسسات در امر جذب و هدایت سپرده‌ها و بلندپروازی‌های بی‌مورد در عملیات مالی و غیرمالی، علت به‌وجود آمدن چنین موج گسترده و بحران عظیم در استان اصفهان گردید.

به‌منظور آشنایی با عملکرد این نوع قرض‌الحسنه‌ها، یکی از شرایط مربوط به اعطای وام آن توسط یکی از مؤسسات استان را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم که نمودار قدرمطلق ورودی سپرده‌های مردمی برابر طرح‌های اعلام شده والفجر صندوق قرض‌الحسنه محمدرسول‌الله جی اصفهان در نمودار (۱) آمده است.

نمودار (۱): قدر نسبت ورود سپرده در هر دوره اعلام طرح والفجر

بر طبق اطلاعات ارائه شده در این طرح‌ها، در صورتی که فرد ۶ ماه سپرده‌گذاری نماید، آن‌گاه با توجه به مبلغ سپرده‌گذاری، وامی به همان میزان در اقساط ۲۰، ۳۰، ۴۰ و ۵۰ ماهه دریافت می‌دارد. در نگاه اول تصور بر آن است که می‌توان با جایگزینی اقساط وام‌های اعطاشده، اقدام به پرداخت وام جدید نمود، ولی با یک بررسی دقیق مشخص شده است که در هر دوره ۶ ماهه سپرده‌گذاری، باید مقدار بیشتری سپرده توسط این مؤسسات جهت جواب‌گویی به تعهدات قبلی جذب گردد. در واقع با گذشت زمان و جذب سپرده‌های جدید، تعهدات افزایش یافته و تعهدات بیشتر باید با جذب سپرده بیشتر همراه باشد. بنابراین یک تصاعد هندسی با قدر نسبت تقریباً $2/8$ شکل می‌گیرد. حال اگر جمله اول این تصاعد بزرگ باشد، آنگاه حرکت جذب سپرده بایستی سریع بوده و با توجه به محدودیت نقدینگی استان، زمانی فرا می‌رسد که دیگر جذب سپرده انجام نمی‌پذیرد؛ به‌طوری‌که پیش‌بینی ورشکسته‌شدن این مؤسسه تقویت می‌شود. همان‌گونه که در نمودار مشاهده می‌شود اگر میزان سپرده افزایش یابد قدر نسبت ورود سپرده نیز بزرگ‌تر خواهد شد.

یکی از علت‌های شکست این‌گونه مؤسسات، عدم جداسازی گروه سپرده‌گذار و وام‌گیرنده است. در واقع سپرده‌گذار همان وام‌گیرنده بوده و با ایجاد سپرده، مؤسسه تعهد پرداخت وام را نیز به‌عهده می‌گیرد. به‌صورتی‌که اعتماد اغراق‌آمیزی به عملکرد آن‌ها توسط سپرده‌گذاران نیز به‌وجود می‌آید.

متأسفانه ضعف مدیریت که ناشی از عدم توجه به هزینه‌های فرصت بود، موجب ایجاد برآوردی‌های نادرستی از تعهدات این مؤسسات شد؛ به‌طوری‌که صرفاً به جذب و ورود سپرده توجه می‌نموده‌اند، از دیگر عوامل عدم موفقیت، اعطای وام میان‌مدت و بلندمدت این مؤسسات و در نتیجه، عدم نگهداری نقدینگی کافی برای زمان‌های بحرانی است (ریسک نقدینگی). در صورتی‌که این مؤسسات به وام‌های کوتاه‌مدت یک‌ساله روی می‌آوردند، امکان داشت بحران با شدت کمتری حادث شود.

در این میان گروهی به عنوان برنده و گروهی دیگر به عنوان بازنده یک بازی مطرح شده‌اند. از آنجایی که برخی مؤسسات حتی تا دو برابر سپرده‌گذاری، اعطای تسهیلات می‌نمودند، مقدار زیان حاصل شده برای سپرده‌گذاران تقریباً دو برابر نتایج به دست آمده برای گروه دیگر بوده است. عدم آشنایی متقاضیان وام و سپرده‌گذاران خرد نسبت به عملکرد سایر فعالیت‌های اقتصادی این مؤسسات نیز مزید بر علت در عدم برخورد احتیاط‌آمیز با آن‌ها بوده است.

با وجود تمام مطالب اشاره شده، نباید نقش مؤسسات مالی خرد را نادیده گرفت؛ زیرا چنین مؤسساتی خصوصاً شرایط کنونی می‌تواند دارای اثرات مثبت نیز باشند. به عبارتی، جهت شکل‌گیری مؤسسات مالی غیرمتشکل به صورت اصولی، بایستی اصلاحاتی را در ساختار و عملکرد این مؤسسات انجام داد تا از تبعات منفی آن‌ها جلوگیری گردد. در واقع، طرح این مباحث نبایستی به معنی استدلال در جهت حذف این مؤسسات تلقی گردد. از آنجایی که تقاضا برای استفاده از وام‌های نسبتاً خرد این مؤسسات از یک طرف و تمایل به سپرده‌گذار در این مؤسسات با اقبال عمومی از طرف دیگر در استان اصفهان مواجه گردیده است، بخش بعدی مقاله با طرح پرسش‌نامه (پیوست ۲) به منظور گردآوری اطلاعات برای بررسی و پاسخ به سؤالات مطرح شده در این مقاله می‌پردازد. سپس در ادامه به تحلیل نتایج حاصل از نظرسنجی از اشخاص سپرده‌گذار که طیف عظیمی از اقشار مختلف مردم را در برمی‌گیرد پرداخته می‌شود که نشان‌دهنده پیامدهای مثبت و منفی این نوع مؤسسات است.

۴- روش تحقیق

در عمل هدف این مطالعه بررسی تحولات چند ساله اخیر صندوق‌های قرض‌الحسنه استان اصفهان به عنوان نمودی از نهادهای مالی در بازار غیر متشکل و غیر رسمی سیستم مالی کشور است. شایان ذکر است که چند مؤسسه مهم قرض‌الحسنه که در استان اصفهان رشد یافته بودند، دست به عملیات وسیع مالی زده و بی محابا و بدون آینده‌نگری از فرصت‌های حاصل از

سرگردانی پس اندازهای خرد و تا حدودی کلان جامعه سود برده و حتی عملیات رسمی بانکی را نیز تحت الشعاع عملیات خود قرار داده و نهایتاً از اوایل سال جاری دچار بحران ورشکستگی شد. به این ترتیب، ضرورت مطالعه و بررسی تحولات این مؤسسات ایجاب می کند که وقایع حادث شده از زوایای مختلف اعم از نحوه عملکرد آنها، اقبال عمومی جامعه حجم وسیع سپرده گذاری، رشد شتابان تقاضای وام و برخورد نظام بانکی با آنها مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا راه کارهای مرتفع ساختن این بحران مالی که حتی امکان گسترش در ابعاد ملی را نیز داشت، مشخص گردد.

این مطالعه در تلاش است به عوامل تأثیرگذار در استقبال عمومی نسبت به سپرده گذار و تقاضای وسیع وام و اعتبار در قبل از بحران و فرآیند تصمیم گیری و احتمال سلب اعتماد نسبت به عملیات آتی این نوع مؤسسات در بعد از بحران مالی بپردازد. همچنین مطالعه به بررسی این فرضیه می پردازد که اطلاع رسانی و آگاهی جامعه از فرصت های سود و زیان در این بازار غیرمتشکل مالی که از شرایط غیررقابتی نیز برخوردار بود، تا چه میزان بوده است. به این ترتیب به منظور پاسخ گویی به پرسش های فوق و استفاده از نظرات و تجربیات افراد سپرده گذار؛ به خصوص کسانی که درگیر مشکلات و بحران حادث شده برای چند موسسه قرض الحسنه بزرگ اصفهان (آل طه، محمدرسول الله، اصحاب کهف، ...) بودند، پرسش نامه ای با ۲۱ سوال بسته - پاسخ و یک پرسش باز - پاسخ تهیه و تدوین گردید. این پرسش نامه در سه قسمت عمده شامل سؤالات مشخصه ای، سؤالات نظرسنجی و سؤالات انتقادی و پیشنهادی طراحی گردید؛ به طوری که اطلاعات گردآوری شده بتواند در بررسی سؤال و فرضیه های مطالعه مورد استفاده قرار گیرد.

از ۱۲۰ پرسش نامه توزیع شده بین افراد سپرده گذار که عمدتاً به طور تصادفی از قشرهای مختلف مردم انتخاب شدند، ۹۸ پرسش نامه (یعنی ۸۲ درصد از کل پرسش نامه ها) توسط سپرده گذاران تکمیل و عودت داده شد. بنابراین، داده های جمع آوری شده از اعتبار بالایی برخوردار است. به علاوه، روایی پرسش نامه با توجه به حجم نمونه موجود از طریق آزمون آلفا

کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت و قابلیت آماری آن نیز تایید گردید. هم‌چنین، پس از دسته‌بندی و تنظیم اطلاعات گردآوری شده، داده‌های آماری توصیفی و استنباطی مربوط به میانگین، انحراف معیار و آماره T و x^2 توسط نرم‌افزار SPSS محاسبه شدند که در آزمون پنج فرضیه مطرح‌شده در این مقاله (پیوست ۲) مورد استفاده قرار می‌گیرند. در پیوست ۲ نحوه پاسخ‌دهی به سؤالات پرسش‌نامه که تشکیل‌دهنده هر یک از فرضیه‌های تحقیق است، نشان داده شده است.

۵- تجزیه و تحلیل نتایج

براساس اطلاعات و آمار غیررسمی که توسط مراجع مختلف محلی منتشر شده است، در حدود ۴۰۰ هزار نفر از مردم اقدام به سپرده‌گذاری در چند موسسه قرض‌الحسنه مهم استان اصفهان در سال‌های اخیر نموده‌اند؛ به‌طوری‌که این نهادها، دست‌کم موفق به جذب منابع فوق‌العاده در حدود شش هزار میلیارد ریال در کمتر از دو سال شدند که البته این مبلغ از منابع بسیاری از بانک‌های استان فراتر رفته است.

اطلاعات ارائه‌شده در پیوست شماره ۳، موقعیت و نظرات سپرده‌گذاران را توصیف می‌نماید. براساس داده‌های لیست شده، حدود ۹۵ درصد از سپرده‌گذاران دارای سطح تحصیلات سیکل تا دیپلم هستند، حال آن‌که تنها ۲۹ درصد آن‌ها دارای سطح تحصیلات لیسانس هستند. علت چنین ترکیب تحصیلی را می‌توان در دقت افراد نسبت به منافع حاصله از این مؤسسات دانست. بیشتر سپرده‌گذاران دارای مشاغل کارمندی می‌باشند؛ چراکه امکان استفاده از پس‌اندازهای خود را به صورت فعال نداشته و دسترسی آسان به منابع تأمین وام و اعتبار در مؤسسات رسمی مالی نیز نداشته‌اند؛ در حالی‌که این مؤسسات امکان سپرده‌گذاری و تأمین اعتبار را برای این گروه فراهم نموده است. ۳۵/۸ درصد منابع مالی سپرده‌گذاران از طریق استقراض تأمین شده و تنها ۱۷/۹ درصد از سپرده‌ها از سیستم بانکی به مؤسسات قرض‌الحسنه منتقل شده است و تقریباً همین مقدار از محل کنز پول سپرده‌گذاری شده است. این مسأله خود دلالت بر انتظار منافع غیر معمول از صندوق‌های قرض‌الحسنه دارد که افراد جهت استفاده از این منافع به

استقراض روی آورده‌اند. همچنین، این امر نشان‌دهنده وجود شرایط آربیتاژ^۱ بین وام بانکی با سایر استفاده‌ها است.

در حدود ۸۰ درصد از سپرده‌گذاران تا سقف کمتر از ۵۰ میلیون ریال در قرض‌الحسنه‌های استان سپرده‌گذاری نموده‌اند که نشان از کم‌درآمد بودن اکثر سپرده‌گذاران دارد. ۹۲ درصد از وام‌گیرندگان کمتر از ۶۰ میلیون ریال وام دریافت داشته‌اند که تقریباً با مبالغ سپرده‌گذار شده تناسب دارد. به عبارتی، نیازهای ۵۸ درصد از افراد کمتر از مبلغ ۵۰ میلیون ریال بوده است. تمام موارد فوق حاکی از آن است که مشتریان دارای سپرده‌های کم و نیازهای مالی اندکی بوده‌اند؛ یعنی بیشتر سپرده‌گذاران از اقشار کم‌درآمد هستند. آشنایی سپرده‌گذاران با مؤسسات مالی غیرمتشکل کمتر از حد متوسط است. در واقع تا حد کمی افراد با این نهادها آشنا بوده‌اند. در مورد عملکرد این مؤسسات از دیدگاه افراد بایستی اذعان نمود که سرعت عملیات و بوروکراسی در این مؤسسات کمتر از مؤسسات مشابه رسمی تلقی شده است، به گونه‌ای که متقاضیان به سهل‌الوصول بودن اسناد در این نوع مؤسسات دل بسته بودند.

نرخ سود وام‌های مؤسسات قرض‌الحسنه از نظر وام‌گیرندگان تفاوت زیادی با سیستم بانکی دارد. با توجه به کارمزدهای اشاره‌شده در طرح‌ها (۶ الی ۱۰ درصد به‌ازای مدت ۲۰ الی ۱۳۰ قسط ماهیانه)، هزینه‌های واقعی فرصت از دست رفته پول معادل ۶/۵ تا ۷/۵ درصد در سال است که ظاهراً در مقایسه با سیستم رسمی بانکی بسیار کمتر است.

سپرده‌گذاران، وجود این مؤسسات را برای خود به‌لحاظ رفع نیازها و برآورده شدن بخشی از انتظارات مصرفی بادوام بسیار با اهمیت می‌دانستند. که این خود دلالت بر وجود آثار مثبت این مؤسسات بر جریان مالی افراد داشته است. همان‌طور که نتایج داده‌ها نشان می‌دهند، مقداری از منابع توسط افراد از سیستم بانکی به سمت این مؤسسات جا به جا شده است که در واقع چنین استنباط می‌شود که خدمات نامطلوب سیستم بانکی با ریسک کمتر را می‌توان با جاذبه‌های فراوان و با ریسک زیاد مؤسسات مالی غیر متشکل معادل دانست.

^۱ arbitrage

همان گونه که اطلاعات ارائه شده در پیوست ۳ نشان می دهد، بررسی آماری برای سوالات ۹ تا ۱۸ پرسش نامه (سوالات نظرسنجی) نسبت به میانگین گزینه ها ($\mu=3$) انجام شده است، که اغلب نتایج به طور معنی داری متفاوت از مقدار متوسط است. به این ترتیب، چنین استنباط می شود که غالباً در این مؤسسات انگیزه های بورس بازی کمتر وجود داشته است و افراد قسمت اعظم وام های دریافت شده را صرف رفع نیازها نموده اند؛ به طوری که حتی از سپرده گذاری مجدد نیز اجتناب نموده اند. از نقطه نظر درجه اطمینان، نتایج به این واقعیت اشاره دارند که افراد اعتماد خود را تا حدود زیادی نسبت به آینده قرض الحسنه ها پس از بحران در مقایسه با قبل از بحران، از دست دادند. همچنین، این تجربه تلخ افراد از مؤسسات موجب شده است که استقبال آن ها از این گونه مؤسسات پس از رفع بحران نیز کاهش یابد.

همچنین نتایج نشان می دهند که از حیث اولویت بندی دلایل سپرده گذاری در صندوق های قرض الحسنه استان اصفهان، مقدار وام و نرخ سود مهم ترین و ابتدایی ترین علت سپرده گذاری بوده اند و انگیزه مذهبی و فرهنگی در رتبه آخر الویت بندی قرار داشته است. در این میان افراد مصاحبه شونده اکثراً نقاط ضعف مؤسسات مالی رسمی به صورت گسترده مطرح نموده که شامل نرخ بالای سود، بوروکراسی پیچیده در وثیقه گذاری و مقررات اداری بوده است.

به علاوه، از دلایل عمده دیگر در ایجاد و رشد سریع مؤسسات قرض الحسنه به ویژه در استان اصفهان جاذبه های فراوان از لحاظ دسترسی آسان به وام، وجود تبلیغات و جایزه و سپس توصیه دوستان و آشنایان بوده است؛ به گونه ای که این عوامل حاکی از استقبال عمومی اقشار مردم از این نوع مؤسسات بوده است.

۵-۱ - آزمون فرضیه‌ها

با توجه به آن چه که گفته شد، این مقاله اقدام به آزمون پنج فرضیه نموده که به شرح زیر است:

- میزان اعتماد و مجموع سپرده‌گذاری در مؤسسات مالی غیر متشکل، قبل از بحران زیاد بوده است.

- میزان اعتماد و سپرده‌گذاری در مؤسسات مالی بعد از بحران به مقدار خیلی کم کاهش یافته است.

- نحوه انجام عملیات و بوروکراسی توسط این مؤسسات به‌خوبی و با سرعت عمل زیاد انجام شده است.

- مقدار آشنایی افراد نسبت به هزینه‌های فرصتی سپرده‌گذاری در این مؤسسات در حد متوسط بوده و بدون آشنایی کامل نسبت به چگونگی عملکرد این مؤسسات اقدام به سپرده‌گذاری نموده‌اند.

- آشنایی افراد نسبت به هزینه‌های فرصت در حد متوسط بوده است. این خود بیان‌گر آن است که سپرده‌گذاران تفاوت سود این مؤسسات با سایر نهادهای رسمی را تشخیص داده‌اند.

اطلاعات ارائه شده در جدول (۱)، نحوه آزمون فرضیه‌های این مطالعه (ارائه‌شده در پیوست شماره ۲) را نشان می‌دهد. با توجه به آماره t که آزمون‌های دو طرفه ($H_0: \mu = 3$) و ($H_1: \mu \neq 3$) را برای هر یک از فرضیه‌های پنج‌گانه مطالعه بررسی می‌کند، معنی‌داری نتایج به اثبات می‌رسد. به عبارت واضح‌تر مطابق با آزمون فرضیه اول میزان اعتماد و سپرده‌گذاری در مؤسسات مالی غیر متشکل (قرض‌الحسنه‌های استان اصفهان) در قبل از بحران در حد بالایی قرار داشته است، در مقابل مطابق با نتیجه مربوط به فرضیه دوم از میزان اعتماد سپرده‌گذاران به این مؤسسات تا حد چشم‌گیری کاسته شده است. همچنین

نتایج مربوط به فرضیه سوم بیان گر این واقعیت است که نحوه ارائه خدمات به مشتریان توسط این مؤسسات در قبل از بحران در حد خوب و با سرعت عمل بالایی انجام شده است. بنابراین، اکثر مشتریان موافق با کمی اتلاف زمان و فقدان بروکراسی اداری در این نهادها بوده است.

جدول (۱): نتایج آزمون فرضیه‌ها

فرضیه‌ها	میانگین	انحراف معیار	آماره T
اول	۳/۶	۰/۲۱۱	۴۵/۱
دوم	۲/۱	۰/۲۳۳	-۸۳
سوم	۲/۲	۰/۱۵۸	-۷۲
چهارم	۲/۹	۰/۲۳۷	-۲/۷
پنجم	۳/۳	۰/۱۹۳	۲۲/۷

ماخذ: پیوست شماره دو، محاسبات محققین

بر اساس پاسخ‌های داده شده سؤال‌های ۱۲ و ۱۵ توسط سپرده‌گذاران (فرضیه پنجم) این واقعیت آشکار می‌شود که آشنایی افراد نسبت به هزینه‌های فرصت در حد متوسط بوده که بیان گر تشخیص نسبی سپرده‌گذاران در تفاوت سود در این مؤسسات نسبت به سایر نهادهای رسمی از یک طرف و بازده‌های نسبتاً مناسب وام دریافتی از طرف دیگر توسط آن‌ها بوده است. در واقع افراد تا حدودی قادر به مقایسه منافع آینده در قبال هزینه‌های فرصتی کنونی بوده‌اند. بنابراین به میزان زیادی بحران از عملکرد نامناسب این صندوق‌ها در بازار غیر متشکل مالی ناشی شده است.

نهایتاً، نتایج ناشی از آزمون فرضیه چهارم نشان می‌دهد که سپرده‌گذاران نسبت به اهمیت و عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه آشنایی داشته و در قبل از بحران با انتقال منابع خود به این مؤسسات در توسعه فعالیت‌های اقتصادی این صندوق‌ها مشارکت نموده‌اند، بدون این که تصویری نسبت به انحراف فعالیت‌های صندوق‌ها در آینده داشته باشند.

سرانجام نکته‌ای که می‌تواند در اینجا قابل تأمل باشد میزان وابستگی و یا استقلال سؤال‌های پاسخ داده شده است که مجموعه‌ای از آن‌ها در تدوین یک فرضیه مقاله نقش دارند. آزمون استقلال که دارای توزیع (χ^2) با درجه آزادی $(n-1)$ است، استقلال یا عدم استقلال متغیرها را نسبت به یکدیگر بررسی می‌نماید. جدول (۲) نتایج مربوط به وابستگی دریافت وام و اعتماد افراد را نسبت به این مؤسسات قبل از بحران بررسی می‌نماید.

جدول (۲): وابستگی دریافت وام و اعتماد جامعه

دریافت وام	اعتماد	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
بلی	۱	۸	۱۴	۱۸	۱۵	
خیر	۲	۲	۹	۱۵	۱۱	

محاسبه شده $X^2=3$

$X^2_{0.05} = 9/49$ جدول

براساس نتایج فوق، دریافت وام تأثیری بر اعتماد افراد نداشته و سؤالات مستقل از هم پاسخ داده شده‌اند. همچنین آزمون بین اعتماد به قرض‌الحسنه در حال حاضر، که بحران نیز حادث شده، و دریافت وام صورت گرفته است که بازهم استقلال این دو سؤال مورد تأیید قرار گرفته است.

به‌طور کلی، در بررسی‌های به‌عمل آمده این نتیجه نیز حاصل شد که عموماً افراد با شغل آزاد مقدار سپرده‌گذاری بیشتری نسبت به سایر گروه‌های درآمد داشته‌اند. این مطلب حاکی از آن است که مشاغل آزاد اولاً دسترسی بیشتری به منابع مالی داشته و ثانیاً بهتر توانسته‌اند از بازدهی وام دریافت‌شده استفاده کنند. یکی از نکات مثبت قرض‌الحسنه‌ها بوروکراسی کم و سرعت عمل در رابطه با انجام خدمات مالی است که بایستی مورد توجه قرار گیرد.

۶- نتیجه‌گیری

صندوق‌های قرض‌الحسنه را که در سال‌های اخیر به شکلی نوین و قارچ‌گونه رشد یافتند، را در واقع باید به‌عنوان جلوه‌هایی از شکل‌گیری نظام پس‌اندازهای چرخشی (ROSCAS) مورد بازخوانی قرار داد. لیکن آن‌چه روشن است، عدم تطبیق واقعی این صندوق‌ها با شرایط کارآمد نظام پس‌انداز چرخشی است. با این حال، باید توجه داشت که شرایط بحرانی صندوق‌های قرض‌الحسنه اصفهان، حاکی از عدم محاسبه دقیق تعهدات ایجاد شده برای آن‌ها در آتیه نزدیک، مدیریت غیرکارآمد ریسک، جدانشدن پس‌اندازکننده از وام‌گیرنده، عدم تکافوی سرمایه مؤسسات و محدودیت در منابع بایات (تکیه بر پذیرش سپرده‌گذاران جدید) بوده است. از این‌رو، برخلاف نظام ROSCAS این صندوق‌ها با ریسک‌پذیری بالایی مواجه شده و با سرعت به مشکل برمی‌خورند.

از عمده‌ترین دلایل ناکامی این صندوق‌ها علاوه بر آن‌چه بدان اشاره شد، به رقابت ناسالم میان این صندوق‌ها برای جذب منابع سپرده‌گذاران نیز باز می‌گردد. هر یک از این صندوق‌ها برای تداوم رشد سپرده‌گذاری و مقابله با طرح‌های رقیب ناگزیر از معرفی برنامه‌ها و طرح‌های اعتباری جدید می‌شوند که تعهداتی بسیار بیشتر از قبل در پیش‌روی آن‌ها قرار می‌داد و سرانجام زمانی فرا رسید که تأمین این تعهدات میسر نگردید.

از دیگر دلایل شکست این صندوق‌ها بی‌توجهی و عدم تمکین در مقابل مقامات مسئول پولی کشور و برخورد متکبرانه با تلاش‌های بانک مرکزی در اعمال نظارت قواعد کارکردی آن‌ها است. گرچه نقش غیر عمدی ارگان‌های پولی کشور در سقوط نهایی این صندوق‌ها را نیز نبایستی از توجه دور داشت. چه این‌که اگر ارگان‌های پولی حتی بانک‌های معتبر را نیز بی‌اعتبار اعلام نمایند خواه‌ناخواه آن بانک با خطر هجوم پس‌اندازکنندگان و ورشکستگی روبرو خواهند شد.

علی‌رغم تجربه تلخ و شیوه تعطیل شدن فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه نتایج مطالعات میدانی در اصفهان حاکی از آن است که اگرچه میزان اعتماد عمومی نسبت به فعالیت این مؤسسات در اثر بحران تا حدودی کاهش یافته است، لیکن هم‌چنان در طیف وسیعی از

اقتدار جامعه دید مثبتی نسبت به فلسفه وجودی این مؤسسات وجود دارد؛ چراکه مشتریان این صندوق‌ها اغلب همان کسانی هستند که تقاضای آن‌ها برای وام‌های خرد از سوی نظام رسمی پولی کشور پاسخ داده نمی‌شود. بنابراین، احیای این صندوق‌ها و جهت‌دهی فعالیت‌های آن‌ها باید به‌گونه‌ای صورت پذیرد که لطمه‌ای به سیاست‌های پولی کلان اقتصادی وارد نساخته و تا حدودی نیز تامین کننده اهداف ROSCAS باشد.

سرانجام باید به این نکته توجه داشت که به هر تقدیر نظام پولی کشور باید پاسخی مدیریت‌شده به تقاضای انبوه اعتبارات خرد داشته باشد. به شیوه و شکل جاری برای آن منبع عرضه متناسبی وجود ندارد. بهره‌گیری از تجارب سایر کشورها همچون تجربه صندوق‌های خرد (در هندوستان) و صندوق‌های اعتبارات دو جانبه^۱ در اقتصادهای پیشرفته غربی می‌تواند مدنظر قرار گیرد تا ضمن پرهیز از مسائل و مشکلات پیش آمده در تجربه صندوق‌های قرض الحسنه، جامعه از آثار و نتایج مثبت فراهم‌آوری تأمین اعتبارات خرد بهره‌مند گردد.

^۱ mutual funds

منابع و مأخذ:

- صدقی عباس، (۱۳۵۵) اصول بانکداری انتشارات دانشگاه تهران.
- طیبی، سید کامیل و احمد گوگردچیان، (۱۳۸۲) ریسک پذیری سیستم‌های مالی بر توسعه صادرات غیر نفتی کشور ارائه شده در چهاردهمین کنفرانس سالانه سیاست‌های پولی و سرمایه در اقتصاد ایران .
- والپول رونالد، (۱۳۶۲) مقدمه‌ای بر احتمالات و آمار کاربردی ترجمه آریانزاد، ذهبیون. جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- هفرنان شلاگ، (۱۳۸۲) بانکداری نوین در تئوری و عمل، ترجمه دکتر پارسائیان و دکتر شیرانی. اداره تحقیقات وب رنامه ریزی بانک سپه، تهران.
- Ambec, S. and N. Treich (2003), "*Roscas as Financial Agrecnents to Cape with Social Pressure*", INRA-LEERNA, University of Toulouse PP.1-21.
- Gahadssi, M. (1998) "*In Formal Financial Institutions in Baazar*", Corientale et le monde turco-Jranien. N26.
- Marr, A. (2000), "*The Poor and Their Money: What Have We Learned?*" ODI: London, ODI Poverty Briefing, No.4.
- Marray, U. and R. Boros (2002), "*A Guide to Gender Sensitive Microfinance*" SEAGA (Socio-Economic and Gender Analysis Program), FAO, United Nations.
- Platteau, J.P. (2000) "*Institutions, Social Norms and Economics Development*", Harwood Academic Publisher, U.S.A.
- Scott, J. (1976), "*The Moral Economy of the Peasant*". Yale University Press, Cambridge, Massachusets. U.S.A.

پیوست شماره یک

۱- پرسش نامه

قسمت اول: سؤالات مشخصه ای

- ۱- شما در کدام صندوق قرض الحسنه حساب سپرده داشته اید؟
- ۲- میزان تحصیلات شما چیست؟
کمتر از سیکل ☐ دیپلم ☐ لیسانس ☐ بالاتر از لیسانس ☐
- ۳- شغل شما کدام است؟
آزاد ☐ کارمند ☐ باز نشده ☐ بیکار ☐
- ۴- محل تامین سپرده شما کدامیک از منابع زیر است؟
استقراض ☐ فروش اموال و دارائی ها ☐ سپرده بانکی ☐ پس انداز غیر بانکی ☐
- ۵- میزان سپرده گذاری شما چند میلیون ریال بوده است؟
کمتر از ۵ ☐ ۵ تا ۲۰ ☐ ۲۰ تا ۵۰ ☐ ۵۰ تا ۱۰۰ ☐ بالا تر از ۱۰۰ ☐
- ۶- آیا وام دریافت داشته اید؟ چند مرحله؟
بله ☐ خیر ☐
- ۷- در طول مدت فعالیت صندوق جمعا چند میلیون ریال وام دریافت داشته اید؟
کمتر از ۱۰ ☐ ۱۰ تا ۳۰ ☐ ۳۰ تا ۶۰ ☐ ۶۰ تا ۱۰۰ ☐ بیش از ۱۰۰ ☐
- نیاز مالی شما چند میلیون ریال میباشد؟
کمتر از ۵ ☐ ۵ تا ۲۰ ☐ ۲۰ تا ۵۰ ☐ ۵۰ تا ۱۰۰ ☐ ۱۰۰ به بالا ☐

قسمت دوم: سؤالات نظر سنجی

- ۸- تا چه حدی به عملکرد اقتصادی صندوق های قرض الحسنه آشنایی داشته اید؟ (قبل از سپرده گذاری)
خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐
- ۹- میزان مدارک و تکمیل پرونده (بروکراسی) و کاغذ بازی صندوق های قرض الحسنه در انجام وظایف محوله عملیاتی تا چه حدی بوده است؟
خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐
- ۱۰- اتلاف زمان در انجام خدمات صندوق های قرض الحسنه چگونه بوده است؟
خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۱- نرخ کارمزد واقعی در قرض الحسنه نسبت به بانکها چه مقدار تفاوت دارد ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۲- تا چه حدی در قرض الحسنه برای شما اهمیت داشته است ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۳- چه میزان از منابع سپرده خود را از بانکها به صندوق های قرض الحسنه منتقل کرده اید ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۴- چه حدی از وام خود را مجددا در صندوق سپرده گذاری کرده اید ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۵- تا چه میزان به سیستم های قرض الحسنه قبل از بحران اعتماد داشته اید ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۶- تا چه حدی تمایل به سپرده گذاری در قرض الحسنه ها پس از رفع بحران دارید ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

۱۷- میزان اعتماد شما نسبت به قرض الحسنه ها در حال حاضر چه میزان است ؟

خیلی کم ☐ کم ☐ متوسط ☐ زیاد ☐ خیلی زیاد ☐

ج) سؤالات انتقادی و پیشنهادی

۱۸- دلیل سپرده گذاری شما در صندوق قرض الحسنه چه بوده است ؟

نرخ سود وام ☐ مقدار وام ☐ سهولت در دریافت وام ☐

کاغذ بازی و بوروکراسی کمتر ☐ اعتقادات مذهبی ☐

۱۹- دلیل اعتماد شما به قرض الحسنه چه بوده است ؟

شناخت مدیران ☐ جاذبه های فراوان ☐ اعتقادات مذهبی ☐ توصیه اشنايان ☐

۲۰- ضعف سیستم بانکی در رابطه با پرداخت وام چیست ؟

مقدار وام ☐ نرخ سود ☐ بوروکراسی ☐ وثیقه ☐ قوانین ومقررات ☐ کلیه موارد ☐

۲۱- نظر شما در مورد عملکرد سیستم بانکی چیست؟ و با چه اصلاحاتی سیستم بانکی

می تواند به یک مؤسسه مالی مطلوب برای جامعه تبدیل شود ؟

پیوست شماره دو

فرضیات

فرضیه‌ها	سوال	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	بدون جواب	جمع
فرضیه اول میزان اعتماد و سپرده‌گذار در صندوق‌های قرض‌الحسنه قبل از بحران	۱۳	۳	۵	۱۸	۳۷	۳۳	۱	۹۷
	۱۴	۲۱	۱۴	۲۰	۲۲	۱۷	۳	۹۷
	۱۶	۳	۱۰	۲۳	۳۳	۲۶	۲	۹۷
فرضیه دوم میزان اعتماد به صندوق‌های قرض‌الحسنه بعد از بحران	۱۷	۴۱	۲۱	۱۷	۸	۷	۳	۹۷
	۱۸	۴۹	۱۶	۱۷	۵	۸	۲	۹۷
فرضیه سوم نحوه انجام خدمات صندوق‌ها به مشتریان مواجه با بروکراسی اداری و اتلاف زمان بوده است.	۱۰	۲۸	۲۹	۲۹	۷	۳	۱	۹۷
	۱۱	۲۶	۳۸	۲۸	۳	۱	۱	۹۷
فرضیه چهارم افراد نسبت به هزینه‌های فرصتی سپرده‌گذار در صندوق‌های قرض‌الحسنه آگاهی داشته‌اند	۱۲	۱۸	۵	۱۲	۱۶	۴۶		۹۷
	۱۵	۳۸	۸	۷	۳	۳	۳۸	۹۷
فرضیه پنجم آشنایی افراد و استقبال از نهادهای غیر متشکله از طرف سپرده‌گذاران وجود داشته است	۹	۱۴	۱۳	۵۱	۱۵	۴		۹۷
	۱۳	۳	۵	۱۸	۳۷	۳۳	۱	۹۷
	۱۴	۲۱	۱۴	۲۰	۲۲	۱۷	۳	۹۷

منبع: جمع‌آوری شده از پرسش‌نامه‌های دریافتی

پیوست شماره سه

جمع بندی اطلاعات مربوط به پرسش نامه ها (تعداد نفرات)

- ۱- شما در کدام صندوق قرض الحسنه حساب سپرده داشته اید؟
 آل طه (۲۲) محمد رسول الله (۳۴) سایر (۱۱) بیش از یک صندوق (۲۱) بدون جواب (۹)
- ۲- میزان تحصیلات شما چیست؟
 کمتر از سیکل (۹) دیپلم (۵۷) لیسانس (۲۸) بالاتر از لیسانس (۳)
- ۳- شغل شما کدام است؟
 آزاد (۲۱) کارمند (۷۴) باز نشسته (۰) بیکار (۱)
- ۴- محل تامین سپرده شما کدامیک از منابع زیر است؟
 استقراض (۳۴) فروش اموال و دارائی ها (۲۶) سپرده بانکی (۱۷) پس انداز غیر بانکی (۱۸)
- ۵- میزان سپرده گذاری شما چند میلیون ریال بوده است؟
 کمتر از ۵ (۳۱) ۲۰ تا ۲۹ (۲۹) ۵۰ تا ۲۰ (۲۲) ۵۰ تا ۱۰۰ (۱۱) بالا تر از ۱۰۰ (۴)
- ۶- آیا وام دریافت داشته اید؟
 خیر (۳۹) بلی (۵۸)
- تعداد دفعات دریافت وام
 یک مرحله (۴۹) دو مرحله (۶) سه مرحله (۱) چهار مرحله (۱) پنج مرحله (۱)
- ۷- در طول مدت فعالیت صندوق جمعاً چند میلیون ریال وام دریافت داشته اید؟
 کمتر از ۱۰ (۲۶) ۱۰ تا ۳۰ (۱۴) ۶۰ تا ۳۰ (۱۳) ۱۰۰ تا ۶۰ (۴) بیش از ۱۰۰ (۱)
- نیاز مالی شما چند میلیون ریال میباشد؟
 کمتر از ۵ (۱۰) ۵ تا ۲۰ (۲۳) ۲۰ تا ۵۰ (۲۳) ۱۰۰ تا ۵۰ (۲۱) ۱۰۰ به بالا (۲۰)

قسمت دوم: سوالات نظر سنجی

- ۸- تا چه حدی به عملکرد اقتصادی صندوق های قرض الحسنه آشنایی داشته اید؟ (قبل از سپرده گذاری)
 خیلی کم (۱۴) کم (۱۳) متوسط (۵۱) زیاد (۱۵) خیلی زیاد (۴)

$$T \text{ test} = -۱,۸$$

۹- میزان مدارک و تکمیل پرونده (بروکراسی) و کاغذ بازی صندوق های قرض الحسنه در انجام وظایف محوله عملیاتی تا چه حدی بوده است ؟

خیلی کم (۲۸) کم (۲۹) متوسط (۲۹) زیاد (۷) خیلی زیاد (۳)

$$T \text{ test} = -۷$$

۱۰- سرعت عمل صندوق های قرض الحسنه در انجام خدمات چگونه بوده است ؟

خیلی کم (۱) کم (۳) متوسط (۲۸) زیاد (۳۸) خیلی زیاد (۲۶)

$$T \text{ test} = ۹,۸۵$$

۱۱- نرخ کارمزد واقعی در قرض الحسنه نسبت به بانک ها چه مقدار تفاوت دارد ؟

خیلی کم (۱۸) کم (۵) متوسط (۱۲) زیاد (۱۶) خیلی زیاد (۴۶)

$$T \text{ test} = ۴,۳۹$$

۱۲- تا چه حدی در قرض الحسنه برای شما اهمیت داشته است ؟

خیلی کم (۳) کم (۵) متوسط (۱۸) زیاد (۳۷) خیلی زیاد (۳۳)

$$T \text{ test} = ۹,۲۵$$

۱۳- چه میزان از منابع سپرده خود را از بانک ها به صندوق های قرض الحسنه منتقل کرده اید ؟

خیلی کم (۲۱) کم (۱۴) متوسط (۲۰) زیاد (۲۲) خیلی زیاد (۱۷)

$$T \text{ test} = .$$

۱۴- چه حدی از وام خود را مجددا در صندوق سپرده گذاری کرده اید ؟

خیلی کم (۳۸) کم (۸) متوسط (۷) زیاد (۳) خیلی زیاد (۳)

$$T \text{ test} = -۸,۳$$

۱۵- تا چه میزان به سیستم های قرض الحسنه قبل از بحران اعتماد داشته اید ؟

خیلی کم (۳) کم (۱۰) متوسط (۲۳) زیاد (۳۳) خیلی زیاد (۲۶)

$$T \text{ test} = ۶,۵۸$$

۱۶- تا چه حدی تمایل به سپرده گذاری در قرض الحسنه ها پس از رفع بحران دارید ؟

خیلی کم (۴۱) کم (۲۱) متوسط (۱۷) زیاد (۸) خیلی زیاد (۷)

$$T \text{ test} = -۶,۶$$

۱۷- میزان اعتماد شما نسبت به قرض الحسنه‌ها در حال حاضر چه میزان است ؟

خیلی کم (۴۹) کم (۱۶) متوسط (۱۷) زیاد (۵) خیلی زیاد (۸)

$$T \text{ test} = -۷,۴$$

ج (سؤالات انتقادی و پیشنهادی

۱۸- دلیل سپرده گذاری شما در صندوق قرض الحسنه چه بوده است ؟

اولویت	۱	۲	۳	۴	۵	بدون جواب
نرخ سود وام	۲۸	۱۴	۱۰	۴	۰	
مقدار وام	۳۲	۱۴	۱۱	۵	۲	
سهولت در دریافت وام	۲۵	۱۷	۱۷	۱	۱	
کاغذ بازی و بوروکراسی کمتر	۳	۲	۸	۲۹	۲	
اعتقادات مذهبی	۷	۵	۳	۲	۳۶	

۱۹- دلیل اعتماد شما به قرض الحسنه چه بوده است ؟

شناخت مدیران (۴) جاذبه‌های فراوان (۳۳) اعتقادات مذهبی (۲۴) توصیه‌اشنایان (۳۲)

۲۰- ضعف سیستم بانکی در رابطه با پرداخت وام چیست ؟

مقدار وام (۵) نرخ سود (۱۴) بوروکراسی (۱) وثیقه (۳) قوانین و مقررات (۲) کلیه موارد (۷۲)